

*A nyelvészetről egyes szám első személyben
Sz. Bakró-Nagy Marianne és Kontra Miklós új
kötetéről*

Kornai András

Department of Linguistics, Stanford University, Stanford, CA 94305, USA

és

MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest

Mielőtt belekezdtem volna Sz. Bakró-Nagy Marianne és Kontra Miklós kötetébe [A nyelvészetről – egyes szám első személyben. MTA Nyelvtudományi Intézet 1991], elgondolkodtam azon, hogyan fognék én hozzá egy a magyar nyelvtudomány közelmúltját vezető nyelvészekkel készített kérdőíves interjúkon keresztül bemutató könyv összeállításához. Az első kérdés: **kik a vezető nyelvészek?** Kik azok, akiknek a visszaemlékezéseire kíváncsiak vagyunk, akiknek megadjuk a múlt re-konstruálásának jogát?

Bár a történelmet legtöbbször a győztesek írják, egy teljességre törekvő kötetben nyilván nem csak a magyar nyelvtudomány koszorús nagyjait érdemes megkérdezni, hanem azokat is, akik a hatalomért, rangért, címért vívott csatákban alulmaradtak, sőt talán azokat is akik a magyarországi nyelvésztaársadalomból kiszorultak – mindenki tudja, kikről van szó. Mint matematikus már egyetemi éveim alatt megtanultam nemcsak azt, hogy kik a híres professzorok és akadémikusok, kik azok akik ELTE tanszéket, kutatóintézeti osztályt vezetnek, hanem azt is, hogy kik szorultak ki a pesti hatalmi centrumból, sőt az országból is. Mint nyelvész aspiráns ismét meg kellett tanulnom jónéhány folyosói névtáblán nem szereplő nevet. De mivel a “mély” és a “felszíni” struktúra gondos elkülönítése a nyelvészeti gondolkodás meghatározó része, abban bíztam, hogy a szerkesztők figyelme ki fog terjedni olyanokra is, akiket esetleg egy tudományos fokozat vagy pozíció alapján készített lista nem tartalmazna.

Első lépésben tehát “mindenki tudja” alapon összeállítottam a saját listámat, méghozzá (nehogy kísértésbe essek és a tartalomjegyzékből puskázzak) a kötettől biztonságos távolságban. A listán végül húsz otthoni és tíz emigráns nyelvész szerepelt, összesen tehát éppen annyian, mint ahány interjú megjelent. Érdekes módon a két névsor közt a legnagyobb eltérést éppen a koszorús nagyok körében találjuk: egy olyan kötet, amiben Benkő Loránd vagy Zsilka János nem szerepel, szükségszerűen csonka képet ad “az 1945 előtt született, a magyar nyelvészet utóbbi fél évszázadában fontos szerepet játszó kollégáink” által formált tudományról. Bár a szerkesztők az előszóban utalnak arra, hogy voltak olyanok, akik elzárkóztak a részvételtől, a nyelvtudomány belügyeiben járatlan olvasó könnyen azt hiheti, hogy a kötetből a magyar nyelvtudomány 1945 utáni fejlődésének ha nem is minden részletében teljes, de a fő vonásokat azért hűen tükröző képet kapja.

A nagy győztesek mellett azonban kimaradtak a nagy vesztesek is, mint például Antal László, akinek a szerepére lentebb még visszatérek. Hiányoznak a nyelvtudományt a nagyközönség előtt elsősorban reprezentáló nyelv művelők, Lőrincze Lajos és Grétsy László is. Kimaradtak olyan iskolaalapító, és a nyelvtudomány belső életére igen nagy befolyással lévő nyelvészek, mint Telegdi Zsigmond vagy Szépe György. És ami talán a legfájóbb hiányossága a kötetnek, a külföldön alkotó, de a hazai tudományos világgal a kapcsolatot számtalan szálon őrző “nagy öregek”, Robert Austerlitz, Thomas Sebeok, Oswald Szemerényi mellőzése.

A második kérdés: **mit kérdezzünk?** Sok mindenre kíváncsiak lehetünk, az általános tudományfilozófiai kérdésektől kezdve a tudományos pályafutások önéletrajzba illő apró részleteiig. A szerkesztők által feltett kérdések (melyeket a bevezetőben előképül vallott [Davis and O’Cain (eds): *First Person Singular*. Benjamins 1980] kérdései inspiráltak) a következők voltak:

1. Mitől nyelvész a nyelvész? Vannak-e olyan egyéniségjegyek, amelyek a nyelvészt jellemzik?
2. Ön hogyan vált nyelvésszé? Nyelvésszé válásában volt-e valakinek, valaminek döntő hatása?
3. Mely intézményekben talált kedvező körülményeket nyelvészeti kutatásaihoz?
4. Hogyan alakultak ki és hogyan változtak nyelvészeti nézetei?
5. A nagy egyéniségek milyen szerepet játszottak pályáján, a tudományterület alakulásában?
6. Véleménye szerint milyen irányzatok hatottak, hatnak a magyar nyelvészetre?

A kérdések azért jók, mert alkalmat adnak arra, hogy a válaszolók a magasztos filozófiai problémáktól a kicsinyes személyes csatározásokig mindenről beszélhessenek, amit csak fontosnak tartanak. A válaszokból, melyek terjedelme másfél és húsz oldal között mozog, valóban rengeteg mindent meg lehet tudni nemcsak az egyes szám első személyben beszélő nyelvészekről, hanem a harmadik személyben említettekről is, ami részben pótolja a meginterjúvoltak körének fentebb vázolt hiányosságait.

Különösen érdekesek a többes szám harmadik személyű visszaemlékezések. “Kniezsának mindig rosszul esett, hogy nem engedték a turkológia közelébe” (Róna-Tas András, p 237). Kik nem engedték és miért? Hogyan volt egyáltalán lehetséges egy olyan nagytekintélyű nyelvészt, mint Kniezsa István kutatási szabadságában korlátozni? “Védésre 1960-ban került sor, egyeseknek a téma iránti értetlensége közepette” (Bakos Ferenc, p 4). Kik értetlenkedtek és miért? “Szomorúbb és visszatekintőbb ennél, hogy még ma is vannak az Akadémián kollégáim, megnevezhetnék egy-kettőt, aki az elmúlt negyven évben egy sort sem olvasott el tőlem” (Herman József, p 59).

Plasztikus, bár itt-ott talán a megszépítő emlékezet és a tanítványi tisztelet által némileg retusált kép bontakozik ki a nagyhatású professzorokról. Bárczi Géza, Gáldi László, Gombocz Zoltán, Hadrovics László, Kniezsa István, Lazicius Gyula, Pais Dezső és Zsirai Miklós neve különösen gyakran fordul elő a kötet magját adó Eötvös-kollégisták (Bakos Ferenc, Deme László, Elekfi László, Hajdú Péter, Herman József, Kálmán Béla, Lakó György, Papp Ferenc, és Rác Endre) visszaemlékezéseiben, de hatásukról megemlékezik jószerivel mindenki, aki nem külföldön lett nyelvész.

Bár a tisztelettel emlegetett mesterek és kollégák sora ezzel még távolról sem zárul le (Beke Ödön, Csúry Bálint, Fokos Dávid, Klemm Antal, Ország László, Szabó T. Attila és Tompa József neve ugrik ki a kötet használhatóságát nagyban elősegítő névmutatóból), sőt a magyar nyelvészet belső életében oly fontos asztaltársaság, a még Budenz József alapította “kruzsok” szerepéről is megtudunk egyet s más, az olvasónak, aki nemcsak a személyek hanem az ideák történetére is kíváncsi, mégis csalódnia kell. Találunk ugyan jónéhány utalást a fordulat éve után a magyar nyelvészeti életet rögtön beárnyékoló marrizmusról, az ezt felváltó sztálini tanokról és a marxizmus szerepéről, de ezek csupán jellem- és nem szellemtörténeti adalékok.

Ezzel el is érkezünk a harmadik kérdéshez: **kít érdekel mindez?** Azt hiszem kevés tudomány van ami annyira érdekli az embereket, mint a nyelvészet, elsősorban annak normatív, nyelvhelyességi kérdéseket tárgyaló oldala. “De talán nem fölösleges megjegyezni, hogy nem feltétlenül tekintendő nyelvésznek [mindenki], akinek esetleg nagyon is határozott véleménye van a nyelvészeti, elsősorban a mindennapi nyelvhasználattal kapcsolatos kérdésekben” (Imre Samu, p 95). “Pais Dezső kissé óvott [...] nyomdászokkal, újságírókkal, dilettáns nyelvvédőkkel való vitákba belebocsátkozni, újságok, folyóiratok szerkesztőségével levelezni egy bizonyos mértéken túl nem szabad, egy szakembernek nem éri meg” (Hexendorf Edit, p 84).

Bár a nyelv kultúrahordozó, értékközvetítő szerepét szinte minden nyelvész elismeri, a nyelvművelés és a nyelvtudomány távolról sem felhőtlen viszonyáról ebben a kötetben kevés szó esik. Pedig lenne miről beszélni: már a szűkebb értelemben vett akadémiai nyelvszabályozás is indulatos vitákra adhat okot, a nagyobb nyelvpolitikai kérdések (az anyanyelv szerepe a nemzet életében, a kisebbségi oktatásban) körüli nézetkülönbségek pedig még polgárháborúhoz is vezethetnek. A szófejtés sem holmi ártatlan filológiai bűvárlat: a kultúrfőlény ideológiája gyakran nyelvtörténeti konstrukciókon alapul. Számíthatunk-e arra, hogy a heves indulatokat a tudomány hűvös tárgyilagossága mérsékelni tudja?

A nyelvtudomány egésze az újgrammatikusokat felváltó strukturalizmus hatására már jóval Popper nézeteinek kialakulása előtt kievickélt “a historicizmus nyomorúságából”, de ennek a hatása magyar nyelvészetben csak erős késéssel (és máig is csak korlátozottan) jelentkezett. A névmutató alapján azt gondolhatnánk, hogy a meginterjúvált nyelvész-nemzedék legfontosabb szellemi impulzusait Saussure (és általában a strukturalizmus), illetve Chomsky (és általában a generatív nyelvészet) gondolatköre adta. Ez azonban még az Eötvös-kollégistákra sem mindig igaz: olyan Saussure-i alaptételek, mint a szinkronia és a diakronia határozott szétválasztása, a szinkron leírás módszertani elsőbbsége, sokukhoz már állító helyett tagadó alakban jutottak el. “[Pais] alaktanában és mondattanában a szinkronia és a diakronia – az akkoriban divatba jövő merev szétválasztás helyett – harmonikusan egyesült.” (Deme László, p 13).

Nem az alig harmincöt éves generatív nyelvészet, hanem az absztrakt elemek rendszerével operáló strukturalizmus (tehát egy a Saussure *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*-ének 1879-es lipcsei megjelenésével már több mint száz éves múltra visszatekintő elmélet) elfogadása illetve elvetése a magyar nyelvészetet máig legfontosabb problémája. Amikor az egyik Eötvös-kollégista büszkén vállalja, hogy “mint Pais tanár úr legtöbb tanítványa

– magam is névtanosként indultam el tudományos pályámon” (Rácz Endre, p 227), míg a másik Eötvös-kollégista szerint “Szerényebb [nyelvészeti] teljesítményhez az egyszerű podikológia is elegendő, pl. *Hajagospettend helynevei* típusu munkákból annyi készíthető, ahány lakott település van az országban” (Hajdú Péter, p 45), akkor a genfi, prágai, koppenhágai vagy amerikai strukturalista iskolák közti finom különbségek nem sokat számítanak.

Benkő Loránd a magyar nyelvészek ötödik nemzetközi kongresszusán tartott 1988-os előadásában [In: Tanulmányok a magyar nyelvtudományok történetének témaköréből, Kiss Jenő és Szűts László (szerk), Akadémiai Kiadó 1991:16] igen plasztikusan ír a “budapesti iskola” sajátos fejlődéséről.

Fejlődésére meghatározó jelentőségű volt, hogy nyelvtudományunk a német nyelvészet emlőin nevelkedett és évtizedeken át legnagyobbbrészt azon is élt tovább. Újabbkori nyelvtudományunk megalapítója és valóban iskolateremtő egyénisége, BUDENZ JÓZSEF a korabeli német nyelvtudomány szemléletét és módszerét plántálta át hozzánk. A német hatásnak újabb, BUDENZ tanítványainál, köztük a legnagyobb tudósformátumú és hatású SIMONYINÁL már igen erősen érvényesülő fokozatát az újgrammatikus tanok képezték, s különösen HERMANN PAUL Prinzipien der Sprachgeschichte lett nyelvtörténészeinknek valóságos bibliája. WILHELM WUNDT lélektani irányzatának hazai elterjedése tovább és tartósan mélyítette a német nyelvtudományi befolyást. A Monarchiához való tartozásunk a századforduló körüli Európában amúgyis döntő hatást gyakorló német tudományosság érvényesülését politikai és művelődési vonalon csak még jobban alátámasztotta és biztosította. A két világháború közt a német politikai befolyás erősödése ezt a nyelvtudományi irányulást továbbra is fenntartotta.

E tényezőt azért érdemes külön kiemelni, mert a magyar nyelvtudomány fejlődésére gyakorolt német hatásnak a korábbi időkben kétségkívül pozitív, megtermékenyítő szerepe az idő előrehaladásával egyre inkább gátló, elzáró tényezővé vált a más nyelvek nyelvtudománya felé való kitekintés viszonylatában. Az elzáródást viszonylag csekélyebb mértékben tudta ellensúlyozni főként az Eötvös-kollégium köréhez tartozó nyelvészeink francofil érdeklődése. Az elzártágnak az első világháború után azonban felerősödtek más tényezői is. A népünket szétszabdáló trianoni csapás bénítólag hatott a megmaradt ország egész szellemi életére, a közgondolkodásban elterjedt a magunkra hagyatottság, az “egyedül vagyunk” szemlélete, politikailag szembe fordultunk több közelebbi és távolabbi európai nemzettel, s ez a nyelvtudományi irányulásban sem maradt nyom nélkül. Egyrészt erősítette a magunk dolgaival való foglalkozást, a múltba való elmélyedést, a történelmi, etnikai jogokat alátámasztó diszciplínák kialakulását, nem kedvezett viszont a kívülről jövő hatásoknak és gátolta a nem kifejezetten magyar irányulású nyelvtudományi stúdiumok szélesebb keretű meghonosodását. Ide vezethető vissza például, hogy a közelünkben kibontakozó nagy jelentőségű prágai nyelvészeti iskola alig keltett nálunk figyelmet. – Az elzárulás folyamata egy ideig a második világháború után is tartott, sőt politikai okokból még jobban elszigetelődtünk a Nyugat tudományosságától; másfelől pedig a marrizmus fellépése, valamint az e nyomás alól ugyan felszabadító, de újabb egyoldalúságokat hozó sztálini megnyilatkozások sem voltak éppen fejlődést elősegítő mozzanatok.

A “budapesti iskola” és a strukturalizmus közötti módszertani ellentét csak az ötvenes évek végével kerülhet felszínre. Bakos Ferenc (p 7) említi a Nyelvtudományi Intézet 1961-es “strukturalista vitá”-ját és az ezt követő csatározásokba is kapunk némi betekintést: “az intézet vezetőségének nem korrekt eljárása miatt [felmentettek] osztályvezetői megbízatásom alól. [...] Egyébként az intézet osztályvezetői között szinte egy sem volt, aki megtisztelő körülmények között vált volna meg felelősségteljes

feladatától (pl. így járt Fónagy, Országh, Tompa, Lakó) s ezeknek a sorába kerültem én is” (Károly Sándor, p 115).

A magyar nyelvészet kétségkívül sokkal nyitottabbá vált ebben az időszakban: megjelentek a generatív iskola első képviselői is. “[Szépe Györgytől] hamarosan egy könyvcsomagot kaptam: Bloomfield, Harris és Chomsky volt benne” (Kiefer Ferenc, p 130). Ők azonban többnyire a Nyelvtudományi Intézet sáncain kívül, elsősorban az MTA Kibernetikai Központjában alakult számítógépes nyelvészeti csoportban, illetve Papp Ferenc vezetésével Debrecenben dolgoztak. Mégis, ha a hatvanas évek magyar nyelvészetének alapproblémáit egyetlen pontba sűrítve akarjuk látni, a fókuszban nem a generatív iskola (vagy az ezzel összefonódó számítógépes ill. matematikai nyelvészet) áll, hanem a strukturalizmus. “Aztán Antal Lászlóval az élen felléptek a strukturalisták, nagy érdeklődést, de a jelentés harcos “tagadásával” botránkozást is keltve.” (Molnár Ilona, p 185).

Az amerikai strukturalizmus Bloomfield-Bloch-Harris vonulatának magyarországi fogadtatása mindenek nevezhető, csak lelkesültnek nem. “Hatalmas tartályhajókat építünk és helyezünk üzembe, hogy hosszú úton és nagy kockázattal az Újvilágból szállítsunk rendszeresen egy számunkra újként ható, *milik* nevű folyadékot, melyet ott egy *cow* nevű állattól nyernek” (Deme László, p 17). Antal László alapműve [A magyar esetrendszer. Akadémiai, 1961] a *Nyelvtudományi Értekezések* történetében egyedülálló módon a lektori jelentéseket is közli. A korra jellemző módon nemcsak Antal hivatkozik a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának a szinkron elemzést támogató állásfoglalására (p 4), hanem a lektorok is szükségét érzik, hogy Antalt az esetleges ideológiai támadástól a maguk módján megvédjék: Telegdi Zsigmond szerint “[Antalnak] még nem sikerült a szakmailag és világnézetileg maradéktalan módon átértékelnie a külföldi, elsősorban nyugati általános nyelvészeti szakirodalom módszertani eljárásait” (p 138), míg Tompa József szerint Antal “nagy szakirodalmi tájékozottság birtokában, a dialektikus materializmus bázisáról elvi alapon bátran megbírálja és értéküknek megfelelően bekapcsolja a magyar nyelv tudomány vérkeringésébe [...] az amerikai és egyéb külföldi (vagy hazai) elemzéseket” (p 139).

A megelőző időszak marrista majd sztálinista nyelvészetének fényében érthető, hogy a jószerivel kötelező vörös faroktól eltekintve a vita minden résztvevője a kommunista ideológia kikapcsolására törekszik, és ennyiben tiszta, szűkebb értelemben vett szakmai érvekkel kívánja alátámasztani álláspontját. A tudományos pozícióharcba a marxizmus csak később, elsősorban Zsilka János “a nyelvi mozgásformák dialektikáját” vizsgáló munkássága révén kerül majd vissza – a hatvanas évek elején nem Marx, hanem Paul alaptételeinek felrúgása az, ami a strukturalizmust a magyar nyelvész-közvélemény szemében olyan kihívóvá teszi. Talán a leginkább az tette vörös posztóvá Antal munkáit, hogy hol atyái homályban tapogatóztak, ott ő az adatok zürzavarosságában a módszer éles fényénél rendet tudott teremteni.

A jelentés struktúrameghatározó szerepének radikális tagadása, a történeti szempontok következetes kizárása és a szinkron elemzés akkor legkorszerűbb módszereinek alkalmazása sorra hozták a fontos, ma már klasszikusnak számító eredményeket, mint például az esetrendszer világos körülhatárolása vagy a morfológiailag kifejezett igeidők és -módok egységes rendszerbe foglalása. Ha valaki kezébe veszi az ezeket az eredményeket népszerű formában összefoglaló *Gyorsuló Idő* kötetet [Antal László:

Egy új magyar nyelvtan felé. Magvető 1977], akkor legfeljebb az adatok és az érvelés hétköznapias jellegén lepődhet meg: hát mindez ilyen egyszerű lenne? A generatív iskola, különösen Chomsky pszichologizmusa azt sugallja, hogy igen, mindez ilyen egyszerű, ilyen egyszerűnek *kell* lennie, különben nem tudná minden normális kisgyerek megtanulni.

Aki csak megpróbálkozott számítógépes program írásával, az mind tudja, hogy a néhány merev szabállyal megragadható egyszerű forma is hordozhat bonyolult tartalmakat. A strukturalista módszerek éppen azáltal teszik lehetővé a forma feltárását, hogy a vizsgálatból kizárják a jelentés, a nyelvhasználat és a nyelvtörténet bonyodalmaikat. A magyar nyelvtudomány máig adósunk egy “kemény” strukturalista leíró nyelvtannal, és a hiány pótlását csak az emigrációban élő nyelvészekről várhatjuk: “Vágó Róbert társszerzőm lesz ebben a készülő nyelvtanban” (Hetzron Róbert, p 70).

Ha most tipikus strukturalista műfogással e nemlétező leíró nyelvtant egy létező zéró elemmel helyettesítjük, akkor választ adhatunk a fentebb “kit érdekel mindez” formában feltett kérdésre. Egy ilyen nyelvtan a nagyközönséget nem érdekli, hiszen ebben az őt érdeklő nyelvhelyességi, nyelvpolitikai kérdésekre választ nem talál. Érdekelné viszont a szakmát, sőt megkockáztatom, hogy elsősorban azokat, akik a nyelvhasználat és nyelvtörténet kérdéseivel foglalkoznak. A Saussure hirdette strukturális felfogás ugyanis rég bevette a történeti nyelvészet fellegetvárát, az indoeuropánisztikát, annál az egyszerű oknál fogva, hogy jóslatait a csak később előkerült heftita nyelvemlékek nagyban alátámasztották [ld. pl. Jerzy Kurylowicz: *Études Indoeuropéennes*. Krakow 1935; ill. Manfred Mayrhofer (szerk): *Nach hundert Jahren : Ferdinand de Saussures Frühwerk und seine Rezeption durch die heutige Indogermanistik*. Winter 1981].

A korszerű történeti nyelvészet egyébként a generatív iskola eredményeit is messzeemenően felhasználja [ld. pl. Robert King: *Historical Linguistics and Generative Grammar*. Prentice-Hall 1969], de a magyar nyelvész képzésben sem ez, sem a nyelvjáráskutatás generatív (sőt akár strukturalista) felfogása nem foglalta el méltó helyét. “[Laziczius] tudományos merevsége és emberi ridegsége csak elrettentett; a nyelvjáráások közvetlen ismerete nélkül felállított dialektológiai rendszere és elmélete nekem elfogadhatatlannak tűnt; amit pedig a kiejtési norma kérdésében vallott – az egyszerű statisztikai átlag elvét az elérendő eszménnyel szemben –, azzal egyenest szembe kényszerültem szállni” (Deme László, p 13).

Ha a szerkesztők folytatni fogják az *Egyes szám első személyben-t*, azt szeretném, hogy a második kötetből a nyelvészetet a nagyközönség ne csak mint a hatalomért, rangért, címért vívott csaták mezejét, hanem mint a mindenkit érdeklő kérdések megválaszolására törő komoly tudományos munka színterét is megismerjék. Azt hiszem, jót tett volna a kötetnek, ha a szerkesztők külön rákérdeztek volna, hogy a válaszadó mit tart saját tudományos eredményei közül a legfontosabbnak, mivel járult leginkább hozzá a magyar és az egyetemes nyelvészethez. Milyennek látják tudományos munkásságuk hazai és nemzetközi visszhangját? Mi az, amit jobban megírtak, mint előttük bárki? Mi az, amit utódaikra hagynak, mint kész eredményt vagy mint nyitott problémát? Mint nyelvész remélem, hogy a vállalkozás folytatódik és mint olvasó remélem, hogy a második kötet többet fog nyújtani az elsónél.